

TÜRKİYE'DE SAĞLIK TURİZMİNİN POTANSİYELİ VE GELECEĞİ: SWOT ANALİZİ*

POTENTIAL AND FUTURE OF HEALTH TOURISM IN TURKEY: SWOT ANALYSIS

Doç. Dr. Özge UYSAL ŞAHİN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Çanakkale Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu Sağlık Yönetimi Bölümü,
Sağlık Ekonomisi ABD, Çanakkale/TÜRKİYE
E-mail: ozge@comu.edu.tr

Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Biga İ.İ.B.F. Maliye Bölümü, Mali İktisat ABD, Çanakkale/TÜRKİYE
E-mail: mehmetsahin@comu.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p>Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizmi, Türkiye, SWOT Analizi</p>	<p>Sağlık turizmi tüm dünyada gün geçtikçe önemi artan bir turizm kolu haline gelmiştir. Engelli turizmi, yaşlı turizmi, medikal turizm gibi pek çok alt daldan oluşan bu sektör büyük bir müşteri potansiyeline sahiptir. Türkiye de gerek doğa koşulları gerekse sağlık hizmeti alanında sunduğu çeşitlilik sayesinde sağlık turizmi için öne çıkan ülkelerden biri olmuştur. Türkiye'nin bu sektörde taşıdığı potansiyel, gelecek için ne beklediği ve ulaşılabilecek hedefler önemli bir tartışma konusudur. Bu çalışma kapsamında da, Türkiye'de sağlık turizmi teorik bir çerçevede incelenip tartışıldıktan sonra, SWOT analizi yardımıyla, Türkiye'de sağlık turizminin güçlü ve zayıf yönleri, sahip olduğu fırsat ve tehditlerin neler olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.</p>
<p>DOI: 10.26809/joa.2018548638</p>	

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p>Keywords: Health Tourism, Turkey SWOT Analysis.</p>	<p>Health tourism is a tourism branch which is becoming increasingly important all over the world. This sector, which consists of many branches such as disabled tourism, elderly tourism and medical tourism, has a great customer potential. Thanks to the diversity of natural conditions necessary both in the field of health services offers, Turkey has become one of the leading countries for health tourism. Turkey's potential in this sector, what is expected to reach in future and the goals which it can be reached are important topics of discussion. In this study, after health tourism in Turkey discussed and analyzed in a theoretical framework, with the help of SWOT analysis, strengths and weaknesses of health tourism, the opportunities and threats in Turkey, will attempt to demonstrate that what</p>
<p>DOI: 10.26809/joa.2018548638</p>	

*Bu çalışma, 6-7 Eylül 2018 tarihlerinde Lviv /UKRAYNA' da gerçekleşen 3. Uluslararası Rating Academy Kongresi: "Uygulamalı Bilimler" konulu kongrede sunulmuş aynı isimli bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

1. GİRİŞ

Dünyada sağlık turizminde başarılı olmuş ülkeler, öncesinde süreçlerini tanımlamış ve stratejilerini oluşturarak bir politika belirlemiş olanlardır. Günümüzde, yıllık ortalama 30 milyon insan daha kaliteli sağlık hizmetini, daha uygun fiyatlarla ve daha kısa bekleme süreleri içerisinde almak için sağlık turizmi kapsamında ülkeleri dışına çıkmaktadır. Dünyadaki sağlık turizmi harcamaları 500 milyar dolar civarındadır. Bu rakamın 2023 yılında 1 trilyon dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir (Sağlık Turizm Daire Başkanlığı, 2018). Sağlık turizmine yapılan kişi başı harcamalar ise 7.500 dolara yaklaşmış durumdadır. Çok sayıda sektöre önemli katma değer yaratan sağlık turizminin hacmi ve etkileri gün geçtikçe büyümektedir.

Türkiye; iklim, coğrafya, fiyat, ve ulaşım açısından göreceli avantajlara sahip olup; medikal turizm, spa&wellness ve termal turizmi, ileri yaş ve engelli turizmi açılarından avantajlı bir konumdadır. Bu bağlamda, akıllara gelen en önemli soru, Türkiye'nin bu potansiyeli ne ölçüde değerlendirebildiği ve gelecekte de ne ölçüde değerlendirebileceğidir. Bu çalışmada da, SWOT analizi yardımıyla Türkiye'nin sağlık turizmindeki güçlü ve zayıf yönleri tespit edilmeye çalışılarak, önünde hangi fırsat ve tehditlerin olduğu görülmek istenmektedir. Böylece hem bir durum değerlendirmesi yapılabilecek hem de geleceğe yönelik bazı öngörü ve tahminlerde bulunulabilecektir. Doğru ve etkili bir sağlık turizmi politikası açısından da bu son derece önemlidir.

2. SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi, insanların sağlık sebebiyle yaşadıkları yerden başka bir yere tedavi olmak için gitmeleri olarak geniş şekilde tanımlanabilmektedir (Taşkın ve Şener, 2013: 254). Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın (2018) tanımına göre ise sağlık turizmi, tedavi amaçlı kaplıca veya diğer sağlık merkezlerine seyahat eden kişinin fiziksel iyilik halini geliştirmek amacıyla veya estetik cerrahi operasyonlar, organ nakli, diş tedavisi, fizik tedavi, rehabilitasyon vb. ihtiyaçları olanlarla birlikte uluslararası hasta potansiyelini kullanarak sağlık kuruluşlarının büyümesine olanak sağlayan turizm türüdür. Magablih'e göre ise sağlık turizmi, "hastaların, sağlıklarını iyileştirmek ya da en azından sağlık durumlarını bir düzene sokmak amacıyla, 24 saatten az olmamak ve en fazla 1 sene sürmek koşulu ile çalışmak ya da yaşamak gibi bir amaç güdülmeksizin başka bir ülkeye gitmektir." (Yalçın 2006: 34). Diğer bir tanımda ise sağlık turizmi sağlığın güçlendirilmesi veya idame ettirilmesi için ortaya çıkan ve tatili de kapsayan konaklamalar, seyahatler ve organizasyonlardan meydana gelen olay ve ilişkilerin bütünü olarak ifade edilmektedir (Gençay, 2007: 172).

Sağlık turizminin temelleri aslında çok eskiye dayanmaktadır. Tarihin her döneminde şifa aramak adına insanların başka ülkelere veya bölgelere seyahat ettiğine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Fakat, günümüzde sağlık turizm hareketlerinin geldiği boyut, bu konuya ilişkin çalışmaların artırılmasını gerektirmektedir. 90'lı yıllardan itibaren dikkat çekici bir şekilde arttığı görülen sağlık turizminin altında yatan gerçek neden daha iyi tedavi kalitesine sahip olma şansı, ülkesinde sigortanın kapsamının yetersiz olması ile farklı ülkelerdeki uygun tıbbi hizmet fiyatlarıdır (Aydın vd., 2011). Bununla beraber, sağlık turizmini ortaya çıkaran nedenler bunlarla sınırlı değildir. Bu turizmin doğmasında çok sayıda faktörün etkili olduğu ifade edilebilir. Bunlar; kişilerin ülkesinde yüksek teknoloji sağlık hizmetleri ve profesyonel insan kaynaklarının azlığı veya yokluğu, tedaviyle birlikte tatil yapma arzusu, sağlık hizmetlerinin kendi ülkelerinde pahalı olması, çok daha kaliteli sağlık hizmeti almak istenmesi, ülkesinde herhangi bir sebepten dolayı ameliyatının bilinmesini istememesi (estetik Cerrahisi, infertilite tedavisi vb.), ülkesinde iklim ve coğrafi olarak tatil için kısıtlı imkan olması (ormanlık, yaylalar, tarihi ve kültürel zenginliği olan ülkelere gidiş), çoğunlukla termal tesisin ve termal turizm imkanlarının çok olduğu bir ülkede tatil yapma talebi, kronik hastaların, yaşlıların ve engellilerin başka ortamlara gitme ve tedavi olma isteklerinin oluşması, uyuşturucu ve farklı

bağımlılıkları olan kişilerin farklı veya daha uygun ortamlarda olmak istekleri, kişinin hayata tutunma ve yaşama isteği olarak sayılabilir (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2012: .65). Sayılan bu sebepler sağlık turizminin ortaya çıkmasını sağlamışken; küreselleşme, bilgi-iletişim teknolojisindeki gelişmeler, ülke sağlık sistemlerinde yaşanan sıkıntılar, tüketicilerin bilinçlenmesi, sektörlerin yeni pazar arayışları ve ürün çeşitlemeleri gibi faktörler sağlık turizminin gelişip büyümesine ortam hazırlamıştır (Kaya ve Yıldırım, 2013: 19).

Sağlık turizmi pazarı, dünya turizm endüstrisi içerisinde en yüksek büyüme oranına sahiptir (Taleghani, Chirani ve Shaabani, 2011). Küresel olarak bakıldığında ise petrol ve altın endüstrisinden sonra üçüncü sektör olarak değerlendirilmektedir. Asya, Afrika ve Doğu Avrupa'da 30'dan fazla ülke sağlık turizmi alanında aktif olarak faaliyet göstermektedir. Asya ülkeleri bu alanda akla ilk gelen ve dünyaya adını duyurmuş ülkelerdir. Tayland, Singapur, Malezya, Hindistan ve Filipinler sağlık turistleri için en çok tercih edilen ülkelerdir. Daha çok Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Batı Avrupa ülkelerinden yukarıda sayılan nedenlere bağlı olarak Türkiye, Asya ve Latin Amerika ülkelerine doğru bir sağlık turisti akışı olmaktadır (Hopkins, Labonté, Runnels ve Packer, 2010).

T.C. Sağlık Bakanlığı sağlık turizmini; termal turizm, medikal turizm, yaşlı ve engelli turizmi, olarak üç ana başlık altında değerlendirmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2012:.64).

Termal ve Spa-Wellness Turizmi: Hastalık sonrası rehabilitasyon dönemlerinde ya da kalıcı hasar bırakan rahatsızlıkların kısmen iyileştirilmesi için kaplıca ve SPA merkezlerinde yardımcı sağlık personeli veya diğer yetkili personel gözetiminde yapılan tedavi destekleyici veya rehabilite edici uygulamaların tamamı termal ve spa-wellness turizm türüdür (Özer ve Songur, 2012: 72). Kültür ve Turizm Bakanlığı'na göre, termomineral su banyosu, inhalasyon, içme, çamur banyosu gibi çeşitli türdeki yöntemlerin yanında fizik tedavi, iklim kürü, rehabilitasyon, psikoterapi, egzersiz, diyet gibi destek tedavilerinin birleştirilmesi ile tedavi (yapılan kür) uygulamaları yanı sıra termal suların reaksiyon ve eğlence amaçlı kullanımı ile meydana gelen turizm türüdür (Varol, 2012: 2; Akat, 2000: 22-23). Sağlıklı yaşam ve insan sağlığına önem veren gelişmiş ve gelişmekte olan dünya ülkeleri, mineralize termal suların etkinliğinin farkına vararak, yatırımlar ve tedavi birimleri ile turizmde önemli bir yol kat ederek büyük kazançlar sağlamaktadırlar. Ülke turizmi içinde termal turizm, sağladığı döviz girdisi ve halk sağlığına faydasıyla, ülke ekonomisinde ve turizm sektöründe önemli bir yer edinmiştir (Özbek, 1991: 16-17). Termal turizm bir bölgeye dört mevsim turizm olanağı, turistik yerlerde yüksek doluluk oranı ve istihdam artışı sağlamakta, diğer alternatif turizm türleri ile birlikte de kolayca kullanılabilirliktedir.

Sudan gelen sağlık anlamına gelen SPA turizmi, Latince kökenli "Salus Per Aquam" kelimelerinin baş harflerinden oluşmaktadır. Suyun sıcak veya soğuk olarak damlama, akıtma, püskürtme ve duşlama gibi uygulamalarla elde edilen rahatlama ve ferahlama etkisi yaratan bütünleştirici tedaviye SPA turizmi denmektedir (Edinsel ve Adıguzel, 2014: 174). Wellness turizmi ise sağlıklı bireylerin tercih ettiği bir sağlık turizmidir. Kişilerin sağlık durumlarını sürdürmek ya da daha iyi hale getirmek, eşsiz deneyimleri yaşamak adına farklı yerlere gitmesine ya da kişilerin sağlıklarını geliştirmek veya korumak adına kendilerini motive edecek yerlere yapılan seyahatlere (Mueller ve Kaufmann, 2001: 3) denilmektedir. Wellness kelimesi akıl, vücut, ruh ve ilişkilerde iyi ve zinde olmayı ifade etmektedir. Bu bağlamda, insanın kendisini ruhsal, bedensel, zihinsel ve ilişkisel olarak iyi ve zinde hissetmesini sağlayan her türlü masaj, cilt bakımı, çamur ve yosun banyolara, küvet bakımları, thalasso terapi gibi doğa ve doğal ürünlerle sağlıklı yaşam yöntemleri ile yapılan vücut bakımları wellness kapsamına girmektedir (Özsarı ve Karatana, 2013: 140).

Literatürde bazı çalışmalar sağlık sebebiyle gerçekleştirilen tüm seyahatleri sağlık turizmi ve medikal turizm ile eş anlamlı olarak kullansa da, aktif sağlık hizmeti almak amacıyla gerçekleştirilen tüm ulusal ve uluslararası seyahatler “medikal turizm” kapsamında değerlendirilmektedir (Reisman, 2010: 1). Bir kişinin başka bir ülkeye diş tedavisi, organ nakli, tüp bebek tedavisi, saç ekimi, radyoterapi, plastik cerrahi, kalp tedavisi gibi bir çok konuda sağlığını geri elde etmek amacıyla yaptığı seyahatlere medikal turizm denir (Khan ve Alam, 2014: 258). Günümüzde yapılan tanımlarda ise daha çok maliyetlerin ve prosedürlerin az olması gibi etkenlere vurgu yapılmaktadır (Connel, 2013: 2). Medikal turizm, insanların tedavi ya da cerrahi müdahale için deniz aşırı seyahatlerindeki hızlı artışla birlikte özellikli ve oransal olarak küçük ama önemli pazar dilimi olarak ortaya çıkmıştır ve dünya genelinde hızlı bir gelişmektedir (Newman: 2006). Medikal turizm endüstrisini oluşturan etmenler; seyahat acentaları, web siteleri, finansal ürünler, sigortacılık, tedarikçiler, seyahat, konaklama ve medyadır (Lunt vd., 2014: 18).

Yaşlıların bakım ve diğer ihtiyaçlarını giderebilme için başka ülkelere seyahat etmelerine yaşlı turizmi; engelli kişilerin bakım ve ihtiyaçlarını giderebilmesi amacıyla seyahatine ise engelli turizmi denilmektedir. Yaşlı ve engelli turistlerin bakım ve rehabilitasyonun gerçekleştirilebilmesi için klinik konukevleri – geriatrik tedavi merkezleri-bakım evlerinde eğitim almış sertifikalı personel tarafından yapılan uygulamaların tamamı ileri yaş ve engelli turizmini oluşturmaktadır (Özer ve Songur, 2012: 72). İleri yaş turizmi özellikle 65 yaş ve üzeri insanların özellikle son 20---30 yılda artan yaş ortalamaları nedeniyle bakım gerektiren tedavileri kapsayan bir sağlık turizmi çeşididir. Yaşam süresinin uzaması ve hayat standartlarının yükseltilmesi yaşlı sağlığı konularını gündeme getirmiştir. Dünyada sağlık olanaklarının gelişmesi ile beraber insanların yaşam sürelerinin uzaması, diğer taraftan özellikle Avrupa’da görüldüğü gibi, doğurganlığın düşmesinin doğal bir neticesi olarak yaşlı nüfusun genç nüfus ile karşılaştırıldığında oranının giderek artması, ileri yaş turizmini cazip bir turizm sektörü haline getirmiştir. Bununla beraber, yaş ortalaması hızla artan Avrupa ülkelerinde yaşlı bakımı maliyetleri de ciddi boyutlara ulaşmaya başlamıştır (Aydın vd, 2011: 5). İleri yaş turizminde, yaşlı bakım evleri, sağlık hizmeti veren oteller, dinlenme alanları ve tatil köylerinde hizmet verilmektedir. Engelliler için engelsiz tatil imkânı veren oteller mevcuttur.

Dünya genelinde sağlık turizmi ile ön plana çıkan ülkeler: medikal turizmde; Panama, Brezilya, Malezya, Kostarika, Hindistan, Termal turizmde; Hindistan, Türkiye, Malezya ve Spa ve wellness turizminde ise; Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Avusturya, Bali, Maldivler’dir (Özer ve Songur, 2012).

Sağlık turizminin ülkelere sağladığı faydalar, somut ve soyut olarak incelenebilir. Somut faydalar arasında yabancı turistlerden kaynaklanan gelirlerin ülkelerin ekonomik refahına katkısı, ülkeler arasındaki bilgi paylaşımını artırması ve stratejik ortaklıkların gelişmesi, ülkeler arasında teknoloji ve bilgi transferine katkı sağlaması, yabancı hastalara uluslararası rekabet nedeniyle sunulan fırsatların kendi ülkelerindeki hastalara da daha iyi hizmet sunulmasına yol açması sayılabilir. Soyut faydaları ise sosyal ve kültürel deneyimlerin paylaşılması, uluslararası ilişkilerin gelişmesine katkı sağlaması, global pazarlama ve tıbbi ticaretin gelişmesi, sağlık bakım hizmeti sunduğu imajını kazandırması, rekabet avantajı sağlaması, sağlık alanında kamu ve özel ortaklığını güçlendirmesi, birçok açıdan hasta memnuniyetini artırması olarak sıralanabilir (Annette and Arellano, 2007: 195).

3. TÜRKİYE’NİN SAĞLIK TURİZMİNDE MEVCUT DURUM, POTANSİYELİ VE GELECEĞİ

Türkiye’de sağlık turizmi öne çıkan bir piyasa haline gelmiştir. Ülkemizin coğrafi konumu ve iklim ortamı turistlerin ilgi odağı olmasını sağlamakta; termal suların bol ve kaliteli oluşu da özellikle kaplıca turizminde tercih edilir bir ülke konumuna getirmektedir. Fiziksel

altyapısının (oteller, ulaşım araçları, enerji vb) giderek gelişmesi de önemli bir avantaj sağlamaktadır. Sunduğu düşük maliyetler ve farklı sağlık hizmeti türleri de Türkiye'de sağlık turizmini büyütmektedir. Uluslararası düzeyde akredite hastaneleri ve sağlık işletmeleri, zengin medikal altyapısı, kolay muayene olanakları ve kalifiye sağlık personeli Türkiye'yi pek çok ülkeden hasta çeker bir konuma getirmiştir. Plastik ve estetik cerrahi, saç ektirme, göz ameliyatları, tüp bebek, açık kalp ameliyatı, deri hastalıkları, checkup, kanser tedavileri, kulak burun boğaz, diyaliz ve kalp-damar cerrahisi, jinekoloji, beyin cerrahisi, ortopedi, diş, spa, fizik tedavi rehabilitasyon gibi hemen her dal için gelen yabancı hastalar gerek düşük maliyet, gerekse yüksek kalite ve teknoloji standartları nedeniyle Türk sağlık kuruluşlarını tercih etmektedir (T.C. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2011: 16).

2018'in ilk 6 ayı itibarıyla Türkiye'yi sağlık turizmi için en çok tercih eden 10 ülke sıralaması şöyle: 1- Azerbaycan 2- Irak 3- Almanya 4- Gürcistan 5- Libya 6- Afganistan 7- Türkmenistan 8- Özbekistan 9- Rusya 10- Suriye. Sağlık turizmi için en çok ziyaret edilen ilk üç şehir ise İstanbul, Ankara ve Antalya'dır (TUİK, 2018).

2003 yılında hayata geçirilen "Sağlıkta Dönüşüm Programı" ile sağlık hizmetleri sunumunun daha etkili, verimli ve erişilebilir olması, çağdaş düzeyde ve nitelikli hale getirilmesi için bir dizi değişiklik ve yenilik getirilmiştir. 2007 yılında Sağlıkta Dönüşüm Programı'na, 3 yeni başlık ilave edilmiştir. Bu ilavelerle sağlık turizmi ve turist sağlığı öne çıkarılmıştır (Türkiye Sağlık Vakfı Raporu, 2010: 49). Bu bağlamda, 1980'lerin başından bu yana önemli bir sektör haline gelen turizm, sağlık turizmi boyutuyla gündeme gelmeye başlamıştır. Türkiye sağlık alanında, bölgesinde cazibe merkezi olması ve sağlık turizminde lider konuma olması hedeflenmektedir (Aydın vd., 2011: 3). Dünyada giderek büyüyen sağlık turizmi pastasında Türkiye'nin rekabet gücünün ve payının artırılması için Türkiye Turizm Stratejisi 2006-2023 Eylem Planı ana kararları kapsamında, Troya, Frigya ve Afrodisiya Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgeleri'nde ana konu olarak termal turizm baz alınmış ve bu bölgelerin her birinin bölgesel destinasyon olarak geliştirilmesi hedeflenmiştir (Tütüncü vd., 2011: 91).

Türkiye jeotermal kaynaklar açısından önemli bir yere sahip olup, Avrupa'da kaynak potansiyeli açısından birinci, kaplıca uygulamaları konusunda ise üçüncü sırada bulunmaktadır. Termal su potansiyelinin yüksek mineralizasyon içeriği sayesinde etkin tedavi edici nitelikleri bulunması ile beraber bunun zengin kültürel, doğal ve iklimsel özelliklerle birleşmesi termal sağlık turizmi yanı sıra ileri yaş turizmi ve wellness ortamının da oluşmasını sağlamaktadır (Sağlık Turizm Daire Başkanlığı, 2018). Ülkemizde yaşlı turizmüne yönelik ise yeni yatırımlar yapılmaktadır. Bu yatırımlar arasında yaşlılık sebebiyle artış gösteren hastalıkların tanı ve tedavilerini inceleyen, rehabilitasyon, bakım ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda destek sağlayan geriatri (yaşlılık hekimliği) tedavi merkezleri ile bu ileri yaş gruplarına yönelik çeşitli gezi turları ve meşguliyet terapileri yer almaktadır (Daştan, 2014: 146-147). Benzer gelişmeler engelli turizmi içerisinde de görülmektedir. Özellikle engellilere yönelik rehabilitasyon merkezleri, engelsiz otel konseptleri ve engelli vatandaşlara yönelik gezi turları bu çerçevedeki uygulamalardır.

Türkiye'nin medikal turizm kapsamında ise uluslararası sağlık turistlerine hizmet verebilecek hastane, doktor, hemşire ve teknik donanım ile bilgi ve teknolojiye sahip olduğu bilinmektedir. Ülkemizde hizmet veren hekimlerin mesleki donanımlarının üst düzeyde olması ve donanımlı hastane ile sağlık personeli sayısının fazlalığı, medikal turizmde Türkiye'nin tercih edilmesini olumlu yönde etkilemektedir. Türkiye de birçok hastane de onkolojik tedaviler, kardiyovasküler cerrahi, ortopedi, beyin cerrahisi, çocuk cerrahisi, estetik cerrahisi, göz ve dişte ileri teknoloji sağlık hizmetleri verilmektedir. Yine bu hastanelerde Cyberknife, robotik cerrahi, MR hizmetleri, kemik iliği, organ transplantasyon yapılabilmektedir. Ülkemize

sağlık turizmi ve turistin sağlığı kapsamında gelen hastaların sağlık hizmetine kolay ulaşmalarını sağlamak amacıyla Uluslararası Hasta Destek Birimi Tercümanlık ve Çağrı Merkezi (UHDB) 0 850 288 38 38 çağrı numarasıyla Almanca, Arapça, İngilizce, Rusça, Farsça, Fransızca olmak üzere 6 (altı) dilde 7 gün 24 saat hizmet vermektedir (Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2018). Tüm doktorların mesleki zorunluluk sigortası yaptırılmaları gerekmekte, herhangi bir tıbbi hata veya malpraktis durumunda hastaya sigorta tarafından anında tazminat ödenmektedir. Tüm hastaneler ulusal akreditasyon kriterlerine göre hizmet vermekte olup yılda 2 kez denetlenmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2014).

Türkiye'de sağlıkla ilgili ilk resmi kurum Sağlık Bakanlığı'dır. Sağlık turizmi konusunda ise Türkiye'nin 2010 yılında kurduğu Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı ile yasal manada sağlık turizmi politikasını benimsediğini göstermektedir. Koordinasyon birçok alanda önemli olmakla beraber turizmde daha büyük önem taşımaktadır ve sağlık ile turizmin koordinasyonu ise başarı için zorunludur. O yüzden Sağlık Turizm Daire Başkanlığı koordinasyonluğunda ilgili kurum, kuruluş, hastane ve merkezlerle iletişim ve işbirliği içerisinde faaliyetlerin yürütülmesi gerekmektedir. Son yıllarda özellikle bunu gerçekleştirmeye yönelik çalışmalar yapıldığı ve denetimlerin arttırıldığı görülmektedir. 7 Őubat 2015 tarih ve 1332 sayılı 2015/3 Genelge ile de "Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu-SATURK" oluşturulmuştur (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2018).

Sağlık turizminde hizmet vermek üzere Sağlık Bakanlığı akreditasyon sistemi kapsamında, yetki alan özel hastane, üniversite ve tıp merkezi sayısı 371'e ulaşmıştır. Sağlık turizminde hizmet veren kuruluşların denetimi ve hizmet sunumunun iyileştirilmesi adına oluşturulan Sağlık Bakanlığı akreditasyon sistemi dahilinde, yetki alanların 277'si özel hastane ve tıp merkezidir. Bu yetki belgesi aynı zamanda belge sahiplerine vergi avantajlarından yararlanma imkanı sağladığı için de önemlidir. Vakıf üniversitesi hastanelerinden 29, kamu hastanelerinden 46, kamu üniversite hastanelerinden 19'u da yetki belgesi sahibi durumundadır. Ülkemizde JCI tarafından akredite edilmiş Avrupa Standartlarında hizmet sunan 50 adet sağlık tesisimiz bulunmaktadır. Bu yıl hizmet sunmaya başlayan Şehir Hastaneleri de ülkemizin sağlık turizminden aldığı payın artışında çok önemli katkılar sağlayacaktır (Sağlık Turizm Daire Başkanlığı, 2018).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden derlediği bilgilere göre, Türkiye'yi sağlık ve tıbbi nedenlerle ziyaret edenlerin sayısı 2013-2017 döneminde toplam 1 milyon 852 bin 975 olmuştur. Sağlık ve tıbbi nedenlerle ülkeye gelenlerin sayısı, 5 yılda yüzde 62 artış göstererek, geçen yıl 433 bin 292'ye yükselmiştir. Bu sayı, 2013'te 267 bin 461 olarak kayıtlara geğmiştir. Türkiye'yi sağlık turizmi kapsamında ziyaret edenlerin sayısı bu yılın ilk yarısında ise 274 bin 62'yi bulmuştur (TÜİK, 2018). Bu yılın ilk 6 ayında ise bu rakam 200 bine yaklaşmış durumdadır. Hedef 500 bindir. Sağlık turizminden yılda 1 buçuk milyar dolara yakın bir kazanç elde edilmektedir. Hedef, 2023'te bu rakamı 10 milyar dolara çıkarmaktır (Işık, 2018).

Türkiye'nin sağlık turizminden son 5 yılda elde ettiği gelir de artış kaydetmiştir. Ülkenin sağlık ve tıbbi nedenlerle gelen ziyaretçilerden elde ettiği gelir, 2013-2017 döneminde toplam 4,4 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Söz konusu gelir 5 yılda yüzde 36,5 artarak geçen yıl 1 milyar dolar olmuştur. Bu rakam, 2013'te yaklaşık 747,6 milyon dolar seviyesinde geręekleşmiştir. Türkiye'ye sağlık ve tıbbi nedenlerle gelen ziyaretçilerden elde edilen turizm geliri, bu yılın ilk yarında ise yaklaşık 590,1 milyon dolara ulaşmıştır. Yıl sonunda 1,5 milyar dolar beklentisi var (TÜİK, 2018).

Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) başkanı Başaran Ulusoy, uluslararası sertifikasyona sahip Türk hastane sayısının artmasının ve makul maliyetlerin ülkenin sağlık turizmi sektörünü büyüttüğünü ifade etmiştir. Türkiye, sağlık hizmetlerini birçok gelişmiş

ülkeden %40 ila%60 daha ucuz bir fiyata sunduğunu belirtmiştir. Medikal tedavi için gelen ziyaretçilerin sıradan turistlerden daha fazla para harcadığının altını çizen Ulusoy, “2016'da ortalama turist 633 dolar, sağlık turist ortalama 2.500 dolar” harcamaktadır. Türkiye'nin iklim ve ulaşım olanaklarının daha da popüler hale geldiğini vurgulamış ve pek çok Avrupalı ve Amerikalı'nın uygun fiyat nedeniyle ülkeye seyahat ederken, Türki Cumhuriyetler, Rusya ve Orta Doğu ülkelerinden gelen turistler de tercih ettiğini belirtmiştir. "Örneğin, bir yüz germe ameliyatı ABD'de 25.000 avroya mal olabilir, ancak Türkiye'de aynı prosedür yalnızca 6.000 avroya mal oldu" dedi (Daily Sabah, 2018).

Yeni Ekonomi Programı kapsamında ise cari açığı kapatma gücü büyük olan turizm sektörünün önemine vurgu yapılırken, bu alanda özellikle ‘sağlık turizmi’ne işaret edilmektedir. Türkiye sağlık turizminde her geçen gün biraz daha güçlenirken, Yeni Ekonomik Program ile kamunun da desteğini arkasına alan sektör, bu alanda dünyadaki sağlık turizmi pastasından aldığı payı artırmak için çalışmalarını arttırmıştır. Turizmciler, sağlık turizmi için yeni fırsatları değerlendirmektedirler. 100 milyar dolar olarak tahmin edilen sağlık turizmi harcama pazarından aldığı pay 4 milyar dolara yaklaşan Türkiye, bu yılı 5 milyar dolar hedefine ulaşarak kapatmayı planlamaktadır. Türkiye’de sağlık turizmi için kısa vadede hedeflenen oran ise 10 milyar dolardır. 2023 yılına sağlık turizminde en iyi üç ülke arasında olmayı amaçlayan Türkiye, bu dönem için 20 milyar dolar olan sağlık turizmi gelir hedefini ise daha önce yakalamayı planlamaktadır. Türkiye sağlık turizmi pastasındaki payını her yıl yüzde 25 artırırken, bu yıl aldığı payı yüzde 40 düzeyinde yükseltmeyi hedeflemektedir (Milliyet, 2018).

4. TÜRKİYE’DE SAĞLIK TURİZMİNE YÖNELİK SWOT ANALİZİ

Türkiye’nin sağlık turizmi konusunda daha etkili konuma gelmesi için güçlü, zayıf yönleri ile fırsat ve tehditlerinin bilinmesi önem arz etmektedir. Bu faktörlerin belirtilmesi amacıyla SWOT analizi yapılması gerekmektedir. Aşağıda yer alan Tablo 1’de Türkiye’de sağlık turizmine yönelik gerçekleştirilen SWOT analizi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 1. Türkiye’de Sağlık Turizmine Yönelik SWOT Analizi Sonuçları

GÜÇLÜ YÖNLER
<ul style="list-style-type: none">• Türkiye’deki sağlık hizmetlerinin diğer ülkelere, özellikle gelişmiş ülkelere kıyasla daha ucuz olması fiyat ve maliyet avantajı sağlamaktadır.• 50 adet JCI ile akredite olmuş sağlık kuruluşu mevcuttur. Bu bağlamda, dünyada 2.sıradadır. Başta İstanbul ve Ankara olmak üzere özel, kamu ve üniversite hastaneleri dünyadaki en yüksek teknoloji ile donatılmıştır.• Bulunduğu coğrafi konumu ile Avrupa, Asya ve Orta Asya’nın ortasında yer alan, birçok ülkeden uçakla kolay ve kısa sürede ulaşılabilir bir ülkedir.• Türkiye’ye dünyanın birçok yerinden ulaşım sağlayabilecek bir altyapıya sahiptir ve 62 ülke ile vizesiz seyahat imkânı mevcuttur.• Özellikle kökeni Türk olup Avrupa da yaşayan vatandaşlar ile Türkiye Cumhuriyetlerinde yaşayanlar ülkemizde tedavi görmeye daha ilgilidir. Bu da önemli bir potansiyel yaratmaktadır.• Türkiye’deki termal kaynaklar Avrupa’da 1. sırada, dünyada ise 7. sıradadır.• Türkiye, sahip olduğu medikal ve termal turizm kaynaklarını, spa ve wellness imkanlarını beş yıldızlı otellerle birleştirerek, sağlık turistine kaliteli ve ucuz turizm paketleri sunmaktadır.• Türkiye güçlü bir sağlık altyapısına ve teknolojisine sahiptir. Birçok hastanede onkolojik tedaviler, kardiyovasküler cerrahi, çocuk, beyin, estetik cerrahi, göz ve diş sağlığında gelişmiş düzeyde sağlık hizmetlerinin mümkündür. Ayrıca, Türkiye’nin yüz nakli ve diğer organ nakillerinde dünya çapında bir ünü bulunmaktadır.• Turistik fırsatların fazla olması, sağlık amaçlı turizm ile eğlence, dinlenme amaçlı turizmin birleştirilebilme imkanı sağlamaktadır.• Sağlık sektöründe çok iyi yetişmiş ve eğitilmiş insan gücüne sahiptir.• Son yıllarda ülkemizde sağlık personelinin yabancı dil bilmesi konusuna giderek daha çok önem verilmektedir.• Sağlık Bakanlığı Sağlık Turizmi Dairesinde 7/24 saat Arapça, İngilizce, Almanca ve Rusça başta olmak üzere birçok dilde yabancı hastalara hizmet verilmektedir. İletişimin kolaylaşmasıyla sağlık turisti, kafasında oluşan her türlü soruya rahat cevap alabilir hale gelmiştir.• Önemli otel zincirleri ve de uluslararası ilaç firmaları Türkiye’de faaliyet göstermektedir.• Sağlık turizmiyle ilgili çeşitli yasal düzenleme ve devlet destekleri mevcuttur. Bu bağlamda Sağlık Bakanlığı bünyesinde Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı kurulmuş, kamu hastanelerinde Yabancı Hasta Birimleri oluşturulmuş, Maliye Bakanlığının vergi muafiyetleri sağlamış, Ekonomi Bakanlığının tanıtım, belgelendirme gibi farklı destekler vermiştir.• Ülke olarak sahip olduğumuz sağlık turizmi alt ve üst yapısının yanı sıra sağlık turistlerine ve refakatçilerine sunabileceğimiz eşsiz doğal, tarihi ve kültürel değerlerimiz bulunmaktadır.

ZAYIF YÖNLER

- Sağlık turizminde hizmet standartları net değildir.
- Hastanelerin, özellikle devlet hastanelerinin, önemli bir kısmının sağlık turizmi hizmeti sunacak düzeyde altyapısı bulunmamaktadır. Türkiye'deki kamu hastanelerinin çok azı akredite olmuştur.
- Yabancı doktor çalıştırma imkanının kamuda mevcut değildir.
- Yetişmiş ara eleman sayısı (hemşire, sağlık memuru, ebe) yetersizdir.
- Sağlık personelinin ve hastane yöneticilerinin uluslararası sağlık mevzuatı ve hasta hakları konusunda bilgileri yetersizdir.
- Sağlık personelleri arasında yabancı dil bilgisine sahip olanların sayısı çok azdır. Özellikle, devlet hastanelerinde görevli olup, yabancı dil bilmeyen personelin sayısı daha da fazladır.
- Yasak olsa da komisyon anlayışı ve ilişkileri hala sürmektedir.
- Sağlık turizmi alanında bir kayıt altına alma ve denetleme sistemi mevcut değildir. Sağlık kuruluşları Sağlık Bakanlığı ile veri ve bilgi paylaşımında yeterli özeni, hızı ve işbirliğini göstermemektedirler.
- Türkiye'de sağlık turizmine yönelik tanıtımlar yetersizdir. Türkiye ve Türk sağlık sektörünün imajı yabancı ülke vatandaşları tarafından yeterli seviyede bilinmemektedir. Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk vatandaşlarına da ülkemizin sağlık imkanlarının iyi tanıtılmamaktadır.
- Türkiye ile ilgili bazı ülkelerde olumsuz imaj vardır. Türkiye'deki sağlık sektörünün işleyişi konusunda eksik bilgiye sahip olunması bunun en önemli sebebidir.
- Devlet desteğinin yurt dışından gelen sağlık turistleri tarafından iyi anlaşılmamaktadır.
- Pazarlama stratejilerine ve pazarlama araştırmalarına yeterince önem verilmemektedir.
- Fiyatlandırma konusunda farklılıklar ve yanlış uygulamalar bulunmaktadır.
- Türkiye'deki sağlık kuruluşları ve sigorta şirketlerinin yabancı ülkelerde bu hizmetleri veren kurumlarla bağlantı ve uyumu zayıftır.
- Ülke olarak henüz sağlık turizminin faydaları konusunda toplumda yeterli bilinç ve farkındalık oluşmamıştır. Sağlık turizmi konuda gerek kurs, sertifika düzeyinde gerekse ön lisans, lisans ve lisansüstü düzeyinde eğitimler yetersizdir.
- Türkiye'de, bilgisizlik, deneyimsizlik ya da ilgisizlik sonucunda bir hastanın zarar görmesi anlamına gelen malpraktis konusunda yasaların yetersiz olması sebebiyle, hatalı tedavi meydana geldiğinde yerel mahkemeler tarafından gerekli ve yeterli yardım alınmamaktadır.
- Sağlık turizminin gelişimi için önem arz eden sağlık kuruluşları, turizm kuruluşları, pazarlama kuruluşları, lojistik ve ulaşım kuruluşları vs. arasında "işbirliği-ortaklık kültürünün" zayıftır.
- Türkiye'de lojistik hizmetlerin koordinasyonunda yetersizlik vardır.
- Küresel olarak söz sahibi olabilecek hastane zinciri sayısının azdır.
- Nitelikli sağlık personelinin bir kısmı beyin göçü nedeniyle kaybedilmektedir. Türkiye'de sağlık turizminde aracılık hizmeti veren şirketlerin sayıca az ve mevcut şirketler dağınık çalışarak farklı tedaviler için farklı teklif vermektedirler.
- Ülkemizde sağlık turizmine yönelik alt ve üst yapısı tamamlanmış şehirlerimizin sayısı azdır.

FIRSATLAR

- Dünyada artan yaşlı nüfusun oranı bağlı olarak sağlık hizmetleri talepleri artmaktadır. Bu durum Türkiye için önemli bir pazar fırsatı oluşturmaktadır.
- Gelişmiş ülkelerde hasta bekleme sürelerinin ve tedavi maliyetlerinin yüksek olması ile kısıtlı sigorta kapsamı sebebiyle sağlık hizmetini daha ucuza sunabilen gelişmekte olan ülkelere yönelik sağlık turizmi talebinde artış yaşanmaktadır.
- Uluslararası ve ulusal düzeyde yatırımcı şirketlerin sağlık hizmeti sunumuna giderek daha çok ilgi göstermektedirler. Sağlık yapılacak yeni yatırımlar sayesinde Türkiye'nin diğer ülkelere karşı rekabet gücü artabilecektir. Sağlık turizmi kapsamında aracılık hizmeti veren şirketlerin ülkemize Arap Ülkelerinden daha fazla sayıda sağlık turistini yönlendirmeye başlamışlardır. Türkiye'nin coğrafi ve sosyo-politik konumu birçok ülke vatandaşı için sağlık hizmetini almada tercih nedenidir. Türkiye, Avrupa ülke ve Ortadoğu ülkeleri arasında bir köprü olarak; hem batı, hem de doğu ülkelerindeki hastalara hizmet verebilmektedir. Komşu Türk devletlerinden ve yurtdışında yaşayan Türklerden Türkiye'ye yönlenecek yüksek bir sağlık turisti potansiyeli bulunmaktadır.
- Küreselleşme ve gelişen bilgi teknolojileri (web sitesi, email vb) Türkiye'nin sağlık turizmi alanında gelişmesine katkı sağlayacak önemli fırsatlardır. Özellikle, artan iletişim imkânları ile beraber sağlık kuruluşları ve hizmetleri hakkında bilgi sahibi olmak maliyetsiz ve kolaydır.
- AB fonları ve Kalkınma Ajansı (BAKA gibi) projeleri aracılığıyla sağlık turizmi pazarına yönelik eğitimler verme, pazar araştırmaları yapma ve altyapıyı güçlendirme imkanları vardır.
- Türkiye de sağlık turizmi ile ilgili birçok yasanın düzenlenmeye başlamıştır. sağlık turizmi konusu Sağlık Bakanlığının stratejik eylem planında ve Türkiye'nin onuncu kalkınma planında ayrıntılı olarak yer almıştır.
- Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu Başkanlığın olduğu, altında komisyonlarının, kurullarının, daire başkanlıklarının olduğu en az 150 kişilik kadroya sahip tamamen bağımsız bir kurum oluşturulmaktadır.
- Hastanelerde sağlık turizmi sertifikası alanlar çalışacak. Bir eğitim programı hazırlandı. Yılda 500 kişi sertifika programından mezun olacaktır.
- Sağlık turizmüne yönelik vergi avantajları sağlanmakta ve sağlık hizmetleri ihracatına destek verilmektedir.
- Türkiye'de devlet destekli tedavi alan diğer ülke vatandaşlarının sayısının artmakta ve böylece Türkiye'nin tanıtımına katkı sağlanmaktadır.

TEHDİTLER

- Sağlık turizminin küresel krizden çabuk etkilenmesi,
- Komşu ülkelerde yaşanan siyasal istikrarsızlık ve bunun Türkiye'ye muhtemel yansımaları ve bu yansımaların turizmi etkilemesi,
- Havayolu şirketlerinin hasta transferine yeterince hazırlıklı olmaması,
- Türkiye'nin sağlık turizmi alanındaki rakipleri oldukça fazladır. Hindistan, Tayland, Ürdün, İsrail gibi Doğu ve Uzak Doğu ülkeleri bunların başında yer almaktadır. Bu ülkelere karşı Türkiye, fiyat dezavantajına bağlı olarak rekabet gücü zayıf kalmaktadır. İlaç sektöründe tekelleşmeye gidilmesi ve ülkemizin bu anlamda dışa bağımlılığının olması,
- Hangi sağlık kurumunda hangi işlemin gerçekleştirilebildiğine dair ortak bir veri havuzunun olmaması,
- Devlet müdahalesi ile sağlık alanında sık değişen mevzuat gereği ortaya çıkan farklılık ve değişikliklerin zaman kaybı ve maliyete sebep olması,
- Türkiye'de sağlık kuruluşlarının rekabeti "hizmet" yerine "fiyat" temelli yaparak daha "ucuza" yönelmelerinin gelecekte sağlık turizmi pazarı açısından getirebileceği sorunların varlığı.
- Ülkemizde, uluslararası standartları esas alarak akreditasyon yapacak kuruluşların bulunmaması,
- Ülkemizde, sağlık sektöründe hizmet veren bazı kurumlar tarafından fazla ödeme yapan yabancı uyruklu hastalar daha ön planda tutularak pozitif ayrımcılık yapılmakta, bunun neticesinde diğer hastalara 'ikinci sınıf hasta' tutumu sergilenebilmektedir.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Türkiye sağlık turizmiyle ilgili son yıllarda önemli adımlar atmıştır. Bunun neticesinde de ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Akredite olmuş hastane sayısındaki artış, yabancı dil bilen personel sayısının artırılması, fiyat avantajları sağlanması gibi pek çok konuda ilerlemeler sağlanmıştır. Sağlık Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, sağlık kuruluşları, seyahat acentaları, sigorta şirketleri ve aracı kurumlar gibi birçok paydaşın yaptığı çalışma ve işbirlikleri neticelerini vermeye başlamıştır. Son 5 yılda sağlık turizmi amacıyla gelen hem turist sayısı hem de sağlanan gelirler artış göstermiştir. Hedef bu sayıların hızla yukarılara çekilerek sağlık turizmi pastasından önemli bir pay alabilmektedir.

Sağlık turizminde önemli bir potansiyeli ve gücü olan Türkiye'nin hedeflerine ulaşabilmesi için zayıf yönlerini tespit edip önündeki tehditleri görmesi gerekmektedir. Hindistan, Tayland gibi önemli fiyat avantajları sağlayan ülkelere karşı rekabet üstünlüğü sağlayacak stratejiler belirlemelidir. Ulaşım ve konaklama konularındaki aksaklıklar bertaraf edilmelidir. Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerle Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarımız öncelikli kitlemiz olmalıdır. Tanıtım ve pazarlama olanakları artırılmalı, burada devlet desteğini esirgememelidir. Yurt dışında yaşayan hastalara Türkiye'de tedavi olmaları cazip hale getirilmeli, özel sağlık turizm paketleri hazırlanmalıdır. Gelen hastaların için sosyal ve kültürel etkinlikler sunularak, alınacak tedavi cazip hale getirilmelidir. Sigorta şirketlerinin rolleri tam olarak belirlenmeli denetimler yapılmalı, bunların yurtdışındaki benzerleriyle koordinasyonu desteklenmelidir. Sağlık turizminin gelişiminde belki de en önemli ayak sağlık turizmi konusunda eğitimlerin artırılmasıdır. Bu konuda yeterli adımların atılması gerekmektedir. Son olarak, sağlık turizmine yönelik stratejiler ve politikalar tam manasıyla netleştirilerek ciddi hedefler konmalıdır. Burada da özellikle Sağlık Bakanlığı'nın tutum ve çabaları önem arz etmektedir. Eğer yukarıda bahsi geçen veya geçmeyen öneriler dikkate alınıp gerekleri yapılırsa Türkiye'nin sağlık turizmi konusunda beklenenin çok üzerinde bir yere gelmesi zor değildir.

KAYNAKÇA

- AKAT, Ö. (2000), *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*, 3. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi
- ANNETTE B, and de ARELLANO R. (2007), “Patients without borders: the emergence of medical tourism”, *International Journal of Health Services* ;37(1):193-198
- AYDIN, D. AYPEK, N., AKTEPE, C., ŞAHBAZ, P., ve ARSLAN, S. (2011), *Türkiye’de Medikal Turizmin Geleceği*, Ankara: Gazi Üniversitesi ve Sağlık Bakanlığı.
- CONNELL, J., (2013). “Contemporary Medical Tourism: Conceptualisation, Culture and Commodification”, Elsevier – *Tourism Management* 34, p. 1-13
- Daily Sabah, “New Turkish gov’t incentives to promote health tourism”, <https://www.dailysabah.com/tourism/2018/04/24/new-turkish-govt-incentives-to-promote-health-tourism> 23 April 2018 (Erişim Tarihi: 28.11.2018).
- DAŞTAN, İ., (2014), “Türkiye’de Sağlık Turizmi: Türkiye ve Özelinde İzmir’de Sağlık Turizminin Mevcut Durum Analizi ve Strateji Önerileri”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Dergisi*, 6 (10): 143-163.
- EDİNSEL, S. ve ADIGÜZEL, O., (2014), “Türkiye’nin Sağlık Turizmi Açısından Son Beş Yılda Dünyada Ülkeleri İçindeki Konumu ve Gelişmeleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2): 167-190
- GENCAY, C., (2007). Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Turizm Sektörü. Sağlık Turizmi İçinde (172-180). M. Bulu ve İ.H.Eraslan (Ed.). İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınevi.
- HOPKINS, L., LABONTE, R., RUNNELS, V., ve PACKER, C. (2010), “Medical tourism today: What is the state of existing knowledge?”, *Journal of Public Health Policy*, 31 (2): 185- 198.
- IŞIK, C. T. “Hem çok iyiyiz, hem de çok ucuz”, <https://www.posta.com.tr/yazarlar/candas-tolga-isik/hem-cok-iyiyiz-hem-de-cok-ucuz-2065452> (Erişim Tarihi: 01.07.2018)
- KAYA, S., YILDIRIM H. H., KARSAVURAN S. ve ÖZER, Ö., (2013), *Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporu*, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı..
- KHAN, S. and ALAM, S., (2014). “Kingdom of Saudi Arabia: A Potential Destination for Medical Tourism”, *Journal of Taibah University Medical Sciences*, 9(4): 257-262
- LUNT, N., SMITH, R., EXWORTHY, M., GREN, S.T., HORSFALL, D. and MANNION, R., (2014). “Medical Tourism: Treatments, Markets and Health System Implications: A Scoping Review”, *OECD Better Policies For Better Lives*, <https://www.oecd.org/els/health-systems/48723982.pdf> (Erişim Tarihi: 25.08.2018)
- Milliyet, *Sağlık Turizmi Yükselişte*, <http://www.milliyet.com.tr/saglik-turizmi-yukseliste-ekonomi-2747318/> (Erişim Tarihi: 23.10.2018)
- MUELLER, H. and KAUFMANN, E.L., (2001). “Wellness Tourism: Market Analysis of A Special Health Tourism Segment and Implications for The Hotel Industry”, *Journal of Vacation Marketing*, 7(1).
- NEWMAN, B. Y. (2006), O.D. *American Optometric Association*.Doi: 0.1016/J.Optom. 2006.10.006
- ÖZBEK, T, (1991), "Dünyada Ve Türkiye’deki Termal Turizmin Önemi", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18: 15-29.

- ÖZER Ö., ve SONGUR C., (2012). “Türkiye’ nin Dünya Sağlık Turizmindeki Yeri ve Ekonomik Boyutu”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7: 69-81.
- ÖZSARI, S. H. ve KARATANA, I.Ö. (2013), “Sağlık Turizmi Açısından Türkiye’nin Durumu”, *J Kartal TR* 24(2):136-144.
- REISMAN, D. (2010). *Health Tourism. Social Welfare through*, International Trade. Cheltenham, Glos, UK: Edward Elgar.
- Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, *Sağlık Turizmi Hakkında*, <http://saglikturizmi.gov.tr/TR,175/saglik-turizmi-hakkinda.html> (Erişim Tarihi: 11.06.2018)
- Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, *Sağlık Turizmi Hakkında*, <http://saglikturizmi.gov.tr/TR,175/saglik-turizmi-hakkinda.html> (Erişim Tarihi: 11.06.2018)
- T.C. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA), (2013), Sağlık turizmi sektör raporu, <http://www.baka.org.tr/uploads/48947588121518SAGLIK-KATALOG-TURKCE-16MAYIS-3.pdf> (Erişim Tarihi: 11.06.2018)..
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, “Sağlık ve Termal Turizm”, <http://www.ktbaytirimislemler.gov.tr/TR,10392/saglik-ve-termal-turizm.html> (Erişim Tarihi: 16.06.2018)
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2014), “Geriatry ve Engelli Turizmi”, <http://saglikturizmi.gov.tr/geriatrics.php> (Erişim Tarihi: 25.10.2018).
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı (2012). *Sağlık Turizmi El Kitabı*, Ankara: BMS Matbaacılık.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, Tarihçemiz, <http://www.saglikturizmi.gov.tr/TR,184/tarihcemiz.html> (Erişim Tarihi: 11.11.2018)
- TAŞKIN E., ve ŞENER, H.Y., (2013). “Sağlık Turizmi Markası: Kütahya”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36: 253 – 260
- TUİK, Konularına Göre İstatistikler, www.tuik.gov.tr (Erişim Tarihi: 11.06.2018)
- Türkiye Sağlık Vakfı (2010). Dünya’da ve Türkiye’de Sağlık Turizmi-2010 Durum Tespit Raporu ve Çözüm Önerileri, Ankara: Elif Yayınevi
- TÜTÜNCÜ, Ö., KİREMİTÇİ, İ. ve ÇALIŞKAN, U. (2011), “Sağlık Turizmi, Güvenlik ve Kalite”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 22(1):91-93.
- VAROL, B., (2012),. *Nevşehir Termal Turizm Raporu*, Nevşehir: Ahiler Kalkınma Ajansı – Nevşehir Yatırım Destek Ofisi.
- YALÇIN, P. (2006). *Türkiye’de Sağlık Turizminde Altyapı Oluşturulma Gereği ve Sağlık Kurumlarına Yönelik Bir Araştırma*. Ankara Gazi Üniversitesi Yayınları

